
Esszék az oszmán modernizációról

A mai magyar balkán kutatások új, de már befutott generációjának egyik legaktívabb és legsokoldalúbb képviselője, *Demeter Gábor* jegyzi ezt az Oszmán Birodalom modernizációs törekvéseihez kapcsolódó, elsősorban a modernizáció gazdasági-társadalmi vetületére vonatkozó tanulmányokat tartalmazó kötetet. Az oszmán gazdaság integrációja a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe és ezáltal az atlanti világ gazdaságba a 19. századi európai gabonaéhség idején (és utána), továbbá a globális piaci folyamatok begyűrűzése és birodalomra való hatása olyan kulcsfolyamatok, melyek nélkül a birodalom átalakítása, fennmaradása nem érthető meg. Az 'első globalizáció' (régebben imperialista kapitalizmus) hatásai, az 'iparcikket gabonáért' rendszer akadályozták a levantei térség iparfejlődését, melyet a birodalomban az agráriumból kellett finanszírozni (a háborúkkal, adósságokkal, államapparátussal egyetemben). Ez elégedetlenséget szült a túlterhelt termelők-adózók között, miközben a túlzott 'egy lábón állás' kiszolgáltatottá tette az oszmán gazdaságot a külső hatásoknak. Az iparosítás emiatt is kulcskérdés volt, de a világgazdasági rendszerbe perifériaként történő betagozódás tovább szűkítette a birodalom egyébként is limitált mozgásterét és kényszerpályára kényszerítette. A modernizáció lehetőségei, belső forrásai végletesen beszűkültek, miközben egy időben kellett volna végrehajtani a gazdaság, a társadalom és az államapparátus átstrukturálását.

A változások irányának, a reformok sikerességének megítélésénél sok mutatót, gazdasági területet kiválaszthatunk, de az államháztartás helyzetének vagy a kereskedelmi mérlegnek a javulása önmagában semmitmondó: a változások társadalmilag csak akkor válnak elfogadottá, ha széles tömegek is érzékelik helyzetük javulását, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek nem nőnek. Ez legitimitást ad a központi hatalom számára is. A balkáni történetírás kevés kivétellel azon az állásponton van, hogy a reformok szociális szempontból elégtelenek voltak, a jogi és makrostrukturális változások eredményeként sok társadalmi réteg helyzete továbbra sem javult. Ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen, hogy volt makroszintű gazdasági fejlődés, ez

viszont – a fentiek alapján – azt feltételezi, hogy társadalmilag egyenlőtlen volt, és a szociális különbségek nőttek. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy a politikai eliten túl (ez egyértelmű) mely egyéb társadalmi csoportok számára jelentett enyhülést, vagy prosperitást az 1840–1880 közötti időszak, tartható-e az álláspont, hogy a társadalom zöme nem részesült a reformok jótéteményeiből, illetve nőtt vagy csökkent az egyenlőtlenség.

Végül, de nem utolsósorban a struktúrák fenntartásához erőszakszervezetre is szükség van. Az oszmán hadsereg eddig is félelmetes pénznyelő volt, miközben katonailag egyre kevésbé rentábilis. Ez viszont megkérdőjelezte az oktatásra, infrastruktúrára, szociális ellátásra alig, a hadsereg az államháztartási bevételek akár felét is elköltő büdzsé racionalitását. De vajon lehet-e racionalizálni egy erőszakszervezetet úgy, hogy a hatékonyság növekedését várjuk el korlátozott financiai lehetőségek mellett (hiszen a pénz java részét más struktúrák modernizációjára kellett volna fordítani).

Ehhez hasonló kérdéseket vizsgál a négy tematikusan összefüggő tanulmányból álló kötet, melynek fő mondanivalója az, hogy az Oszmán Birodalom túlélését 1840–1880-ban elsősorban a relatív kedvező külgazdasági helyzet, a gabonaár-konjunktúra tette lehetővé, belső forrásokat (pl. termelésnövekedés) ugyanis a Portának csak korlátozott mértékben sikerült mozgósítania. A másik mondanivaló általános érvényű igazságot fogalmaz meg: egy szervesen nem összetartozó (összetartó ideológiák, kovász nélküli, belső törésvonalak által megosztott) entitás is fenntartható gazdasági prosperitás esetén. Mindaddig, míg kedvező a gazdasági helyzet s nem kell kiélezett küzdelmet folytatni a szűkös forrásokért, a társadalmi-kulturális ellentétek háttérben maradnak. Ez azonban kissé leegyszerűsített képlet, mert a szerző figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, hogy Konstantinápolynak éppen megkétszese okán ekkor még nem kellett megküzdenie a nemzeti mozgalmakkal és nacionalizmusokkal az Oszmán Birodalom nagyobb részét kitevő területeken, sőt a balkáni birtokai egy jelentős részén is épp csak éledeztek ezek az erők.

A kötet első tanulmánya nagy mennyiségű statisztikai adatot megmozgatva, komparatív módon, más régiókkal való összevetésben azt vizsgálja, milyen peremfeltételek kellettek volna a Balkán-félsziget sikeres iparosításához, s mi az, ami hiányzott ezek közül a félszigeten.

A globális szemléletű, a világgazdasági integráció hatásait kész tényként alkalmazó írásokkal szemben más megközelítést, az alulról építkezés módszerét alkalmazta. Az egyes ipari és agrártevékenységek profitrátájának, beruházási költségeinek, béreinek elemzésével, a dolgozók életminőségének regionális összevetésével vizsgálta az „első globalizáció”, a nemzetközi munkamegosztás kapcsán általános érvényűnek tekintett állítások igazság-

tartalmát, s valós hatásukat kisebb térségekre, és a dezindusztrializáció, a foglalkozási átrétegződés realitását. Következtetései igazságtartalmának kiterjeszhetősége érdekében a szerző a levantei gazdaságból az atlanti gazdaság felé tendáló Balkánt a hasonló helyzetű – de ezt az utat kissé később bejáró – Szíriával vetette össze, illetve (időbeli összevetéssel is élve) az 1840/70 közötti helyzetet a 20. század elejeihez mérte.

A második tanulmány a földesurak, termelőrétegek és városi lakosság társadalmi-gazdasági helyzetének változásával foglalkozik, különböző korok és régiók urbánus közösségeit összevetve, illetve a balkáni és anatóliai városok és falvak jövedelemszintjeit és kiadásait hasonlítva egymáshoz a XIX. század különböző periódusaiban és régióiban. A legfontosabb kérdésfelvetés arra vonatkozott, hogy (1) volt-e gazdasági fejlődés; (2) ez hogyan csapódott le különböző társadalmi rétegeknél; (3) a gazdasági prosperitás össze tudott-e tartani ideológiailag egymással ellentétes érdekű csoportokat. A harmadik fejezet a katonai modernizáció költségeit és hasznát vizsgálja, a szpáhik nyugdíjazásából származó költségek és bevételek statisztikai elemzése alapján (az 1858 utáni földeladásból származó jövedelmek). A vizsgálat kulcskérdése, hogy a sorozásos hadseregre való átállás egyenlege negatív vagy pozitív volt. Végül az utolsó fejezet a folyamatok gazdasági motorjának számító agrárkonjunktúra hatásait elemzi: a makrogazdasági adatok nyújtotta regionális összevetés mellett megpróbál eljutni a termelői szintre (bevétel, kiadás, haszonkulcs, kereskedelmi forgalom) különböző termékek és birtokstruktúrák rentabilitását, valamint a termelőrétegek exportból való részesedését vizsgálva korabeli utazók, statisztikusok adatai alapján (Sax, Kanitz).

Aligha kérdéses, hogy ezeknek az elemeknek az összevetése nem egyszerű feladat, az is borítékolható, hogy sokan más mérőszámok alapján talán eltérő eredményekre jutnának, illetve eleve más kritériumok alapján próbálnák meghatározni a konjunktúra hatásait. Nem kétséges ugyanakkor, hogy a szerző hatalmas adatmennyiséget dolgozott fel és megközelítésével új impulzust ad a Balkán és az Oszmán Birodalom késői szakaszának gazdaságtörténeti kutatásainak. A karcsú kötet izgalmas kérdésekre gyakran meglepő válaszokat kínál egyetértésre, vagy vitatkozásra, de mindenképpen a leírtak továbbgondolására sarkalva az olvasót.

Demeter, Gábor: *Essays on Ottoman Modernization (Esszék az oszmán modernizációról): Industrialization, Welfare, Military Reforms. Publications of the Bulgarian–Hungarian History Commission 2.* Sofia, 2017. 137.

Hornyák Árpád